

BEVEZETŐ

Ez a kötet egy 1949 óta létező magyar építészeti tervezővállalat első nagy korszakát mutatja be. A Középülettervező Vállalat (KÖZTI) állami céggént működött 1991-ig, majd privatizálása után részvénytársasági formában folytatta tevékenységét. A KÖZTI Zrt. mai vezetői adtak megbízást a vállalat történetének megírására és tevékenységének bemutatására. A kétkötetes munka első része – amit az olvasó a kezében tart – az állami tervezővállalatról szól, a hozzá tartozó második kötet pedig az átalakulás után létrejött magánvállalatról. Az első egy lezárt történet, amely – a kellő távlat birtokában – történelmi módszerrel feldolgozható, a második témája azonban a közelmúlt és a jelen, ahol még nem jött el a tárgyilagos értékelés ideje, legfeljebb az anyag válogatására és rendszerezésére vállalkozhatunk.

A Középülettervező Vállalat történetének megírása komoly kihívást jelentett, hiszen állami tervezővállalatról eddig nem készült monográfia,¹ nincs példa, amit követni, vagy amitől elhatárolódni lehetne. A Magyar Építőművészek Szövetségének kezdeményezésére megjelent ugyan egy átfogó mű az állami tervezés történetéről,² de a Schéry Gábor szerkesztette kötetben bemutatott vállalatok nagy száma (47 tervezőiroda) miatt elég kis terjedelem jutott egy-egy cégre, és a feldolgozások módja, minősége is változó. A KÖZTI rövid történetét ebben a könyvben Zalaváry Lajos írta meg, aki alapításától szinte máig a cég építésztervezője volt, s így testközelből ismerte annak működését, eredményeit és gondjait.³ A tanulmány a vállalat tevékenységét a kor kultúrtörténetébe ágyazva és – terjedelmi korlátok miatt is – a legfontosabb alkotások tükrében kívánta bemutatni. Az intézmény történetéről szóló önálló kötetben ennél mélyebbre kell hatolnia a vizsgálatnak. A munkát nagymértékben nehezítette, hogy a történetíráshoz szükséges források alapvetően hiányoznak. A KÖZTI átalakulása és költözése során a vállalat tervári és iratanyagának nagy része tönkrement vagy kiselejtezték. Leváltári anyag egyáltalán nincs, közgyűjteménybe is csak szórványos anyagok kerültek,⁴ ezért elsősorban másodlagos forrásokat, publikációkat kellett használnunk.⁵ Ezen túl támaszkodtunk a vállalat egykori és mai dolgozóinak emlékeztérére, illetve az általuk vagy hozzátartozóik által megöröztött dokumentumokra. Hasznos információkkal szolgáltak az Oral History Archívumban őrzött interjúk, különösen a teljes életutat feldolgozó beszélgetések.⁶ Komoly segítséget jelentett a KÖZTI 25 éves évfordulójára Czagány István által összeállított üzemtörténet,⁷ melynek nagy része ugyan a folyóiratokban megjelent publikációkon alapult, de ő még használni tudta a vállalat éves mérlegbeszámolóit, az igazgatói utasításokat, a tervtári anyagok jegyzékét, és nem utolsósorban a saját és kollégái – a tárgyaló évtizedekhez jóval jóval közelebb álló – emlékeztétét. Czagány írja körete előszavában: „Munkánk nem törekszik teljes minden részletében elég érdekes. Az ilyen szép létszámú emberi munkaközösség sorsának gyökereit ugyanis messzire ágaznak. A politika, a közgazdaságtan, a technika, művészet, tudomány és kedélyélet minden tényezőjét tudniillik nem lehet úgy megragadni – sem megírni – hogy az kívülről számára is élvezhető legyen.”⁸ Ezzel a dilemmával magunknak is szembe kellett néznünk, mégsem adtuk fel a reményt, hogy átfogó képet adjunk a KÖZTI működéséről, s ugyanakkor befogadható, sőt izgalmas olvasmányt ajánlhaszunk olvasóinknak.

Előképek híján, sok töprengést okozott a könyv műfaja, feldolgozási módszere is. Az építészettörténetészek főként az építész- és korszak-monográfiák részeként foglalkoznak a szakmagyakorlás intézményes formáival, ez a téma önállóan ritkán fordul elő.⁹ A művészettörténet tudományterületén neves cégek, manufaktúrák működéséről készültek feldolgozások, inkább a művekre, termékekre koncentrálna, mint magára a vállalkozásra.¹⁰ Sajnos az 1945 utáni korszakról még ilyen munkákat sem ismerünk. Az üzemtörténet létező műfaj a történettudo-

1. Járásai tanácsokhoz folytatás. Párizsban (Bonyeska István, 1964. Forrás: KÖZTI)

mányban,¹¹ a tanulmányok túlnyomó része azonban még a rendszerváltozás előtt született, s így módszertani értelemben ma már kevés tanulsággal szolgál. A termelő üzemek, gyárak történetének elsősorban gazdaságtörténeti vonatkozásai vannak, tágabb értelemben persze a társadalom- és politikátörténethez is kapcsolódik. Egy tervezővállalat történetének megírásához mégis csak részben adhatnak mintát, hiszen annak tevékenységét nem lehet pusztán közgazdasági és politikai szempontból értelmezni. A termelés eredménye itt nem a végtermék (épület), hanem az annak előállításához nélkülözhetetlen segédészköz, a tervdokumentáció. A terv alapvetően különbözik a géptől, iparcikktól vagy kereskedelmi forgalomba kerülő árutól, ugyanis szellemi termék. Miközben igaz, hogy ezt a terméket is jól szervezett apparátus – mérnökök, műszaki szakemberek és feldolgozó személyzet – hozza létre, a folyamatban részt vevők viszonya ehhez a termékhez nem egyforma. A rajzoló, a fényásoló, a gépkezelők sok nem feltétlenül kötődnek a „munkadarabhoz”, ellentétben a tervezőkkel, mindenképp az építésztervezővel, aki felelősséggel tartozik az általa javasolt megoldásokért, azt a sajátjának érzi, szerzőjének vallja magát. Egy épület nem feltétlenül műalkotás, de magában rejti ennek lehetőségét. Az építészszakma évezredek hagyományai alapján, az építészképzés máig művészi öntudatot igyekszik plántálni diákjaiba, s a tervezők elitje ma is legalább annyira művészek tartja magát, mint mérnökök. Nem volt ez másképp a huszadik század második felében sem, amikor építészeinknek fel kellett adniuk magántervezői önállóságukat, és nagyvállalatok alkalmazotjaként kellett folytatniuk tevékenységüket. Ez a működési forma erősen különbözött az addig megszokott önálló vállalkozói praxistól, és az állami nagyvállalatok fenntartása során végig komoly feszültségek forrása lett. Egy tervezővállalat intézményfőrténetének természetesen foglalkoznia kell a termelési és létszámadatokkal, a munkaszervezés és gazdálkodás módjával, a vállalat szervezeti felépítésével, vezetési stílusával, a dolgozók közérzetével – ha azonban nem szeretnénk elveszni a részletekben, akkor meg kell találnunk a történet vezérfonalát. Érzésünk szerint ez a vezérfonal nem lehet más, mint az egyéni alkotómunka és a vállalatszerű működés között feszülő konfliktus. Ez egyben azt is jelenti, hogy a történetben – meg lehet, a többi szereplővel szemben igazságtalanul – az építészek kapnak kiemelt szerepet. A KÖZTI mint épületeket tervező vállalat elsősorban nekik köszönhetne presztízsét. Az ő teljesítményüket kell tehát felmutatnunk, az ő munkakörülményeiket, megbecsültségüket kell vizsgálnunk. A neves építészek körül alakultak ki a jelentős szellemi műhelyek, de nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy kiváló szakági tervezők és specialisták is öregbítették a vállalat jó hírét.

A fenti szempontokat a KÖZTI Intézménytörténetét és szellemi műhelyeit feldolgozó fejezetek, illetve a kronológia tartalmazza. Belőlük ismerhetjük meg a vállalat jogi-szervezeti formáját, belső strukturáját, szervezeti felépítését egy adott időpontban, továbbá a vezetés és a termelő illetve kiszolgáló egységek viszonyát, utóbbiak egymáshoz viszonyított arányát. Képet kapunk a vállalat létszámáról, termelési eredményéről, a megbízásállomány összetételéről, az egyes időszakokra jellemző feladatokról. A többi fejezet a KÖZTI működésének főbb területeit térképezi fel: a legnagyobb presztízszel rendelkező kiemelt beruházásoktól kezdve, a színházak és szállodák reprezentatív példáin át a kevésbé látványos, de nagy számban épülő oktatási vagy egészségügyi épületekig. E fejezetek módot adnak tervek és megvalósult épületek bemutatására, és néhány kiváló vagy jellemző példa elemzésére. A művészettörténeti megközelítés számára – de a KÖZTI saját értékrendjében is – ezek az alkotások állnak a középpontban. A termés java azonban nem ilyen: a reprezentatív épületek az ismétlődő vagy eleve típusstervként létrehozott házak tömegéből emelkednek ki. Határozott szándékunk volt felmutatni ezt az épületállományt is, hiszen évtizedeken át komolyan befolyásolták az ország építészeti arculatát.¹² Vannak olyan területek, amelyek a maguk idejében jelentősnek számítottak – ilyen a KÖZTI exporttevékeny-

sége, a belsőépítészeti munkák vagy a műemlék-helyreállítások –, de az építészet történetírásában nem mind kapták meg az őket megillető figyelmet. E műfajok iránt is szeretnénk felkelteni az érdeklődést. Nagyjából így állt össze a könyv fejezetstruktúrája, kiegészítve életrajzokkal és válogatott irodalomjegyzékkel. Mi sem vállalhatjuk fel a teljesség igényét. Vannak témák és műfajok – például a sportépületek –, amelyek nem kaptak külön fejezetet, és lesznek időszakok (például az 1980-as évek), amelyeket jóval kevesebb példával illusztrálunk, mert mai szemmel nézve kevésbé tűnnek érdekesnek, értékesnek. Több száz ember negyven éven keresztül folytatott tevékenységét egyébként is reménytelen ismertetni, csak valamilyen szempontok szerint kiválasztott példákat lehet felmutatni. Bemutatjuk a mai értéketelünk szerint legkiválóbb épületeket. Kiemeljük a figyelmet kívül hagyott vagy méltatlanul feledésbe merült műveket, köztük számos, sohasem publikált épületet. Felhívjuk a figyelmet a tömegesen megépült, statisztikai értelemben meghatározó típus- vagy sorozattervekre. Szólunk fontos, de meg nem valósult tervekről is. Előfordulhat azonban, hogy a KÖZTI tervezői közül valaki nem találja saját munkáját a könyvben, ezt rendkívül sajnáljuk, de a fentiek alapján a megértésüket kérjük. Hasonlóképpen, a terjedelmi korlátok miatt, határt kellett szabnunk az életrajzoknak is. A bekerülési kritériuma a vezetői beosztás (igazgató, főépítész, építész osztályvezető és műteremvezető),¹³ illetve az állami és szakmai kitüntetés (Kossuth-, Ybl-díj), a művek közül pedig a KÖZTI keretében készültnek élveztek elsőbbséget.

A KÖZTI történetének megírását intenzív kutatás előzte meg. Az említett szűkös források ellenére, ez meglehetősen nagy feladatot jelentett, amit a rendelkezésre álló rövid idő miatt csak teammunkában lehetett megoldani. Munkatársnak kértem fel két, az építészettörténetben jártas művészettörténészt, Brancsik Mártát és Lantos Editet, illetve a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Designelmélet mesterszakán végzett tanítványaimat, Jankó Annát, Mayer Kittit, Mártonffy Melindát és Ural Dorottya-t, akik iskolai munkájukban vagy szakdolgozatukkal bizonyították a környezet- és tárgykultúra iránti érdeklődésüket, elkötelezettségüket. Egy vagy két fejezet megírására vállalkoztak, valamint részt vettek az életrajzok és az irodalomjegyzék elkészítésében, a képanyag összegyűjtésében.

Végül ejtsünk néhány szót arról, hogy kinek szánjuk ezt a könyvet, és miért gondoljuk aktuálisnak a megjelenését. Magától értetődik, hogy annak a pár ezer embernek lesz munkánk a legérdekesebb, akik hosszabb vagy rövidebb időre megfordultak a Középülettervező Vállalatnál, illetve Jogutódjánál, a KÖZTI Zrt.-nél. Azután mindenkinél, aki más tervezővállalatnál dolgozva, ismerte, számon tartotta, esetleg vetélytársának érezte ezt a vállalatot. Azoknak a fiatalabb kollégáknak, akik már csak hírből vagy az idősebbek nosztalgikus emlékeiséből ismerik az állami tervezést, hogy lássák, valójában hogyan is történtek a dolgok. Az építészet iránt érdeklődő történészeknek, művészettörténészeknek, művelődéskutatóknak, hogy kedvet kapjanak ezzel a korszakkal vagy hasonló intézményekkel foglalkozni. Mindazoknak, akik számára az államszocializmus idején épült házak érdekesek, vagy éppen ellenkezőleg, ismeretlenek, idegenek, esetleg ellenszenvesek.

Könyvünk legfontosabb feladata a dokumentálás. Közreadni mindazt, ami ma tudható erről a vállalatról. Képeken bemutatni, milyennek voltak az általa tervezett épületek új korukban, s mi az, ami ma még megvan belőlük. Egy olyan korszakról van szó, melynek megítélése még mindig ambivalens – kinek politikailag, kinek esztétikailag vagy érzelmi alapon. Az épületek egy része mára leromlott állapotban vagy átépítve maradt ránk, többet időközben lebontottak. Hogy csak a legismertebbeket említssem, nem áll már a Budapesti Nagy Sportcsarnok, a Vörösmarty téri kultúrpalota, a Dózsa György úti Gyógyászati Segédeszközök Gyára, teljesen átépült a Roosevelt (ma Szechenyi) téri irodaház, homlokzatfelújítás tette tönk्रे a kazincbarcikai kórházat. Folyik a Népszínház átépítésének tervezése, melynek során az eredeti épületből csak

a pilonok maradhatnak meg. Bizonytalan a Budai Várpalota sorsa. A távlati terv a Janáky-Hildasi-féle homlokzat visszabontásával és a Hauszmann-féle formák rekonstrukciójával számol. A múzeumi terek belső kiképzése sem valószínű, hogy megmarad, bármilyen funkciót szánjanak is az együttesnek.

A nagyközönség, de gyakran a szakember számára sem egyértelmű, mi számít értéknek ebből a korszakból. Abban még kevésbé van közmegegyezés, hogyan lehet úgy felújítani, bővíteni egy régebbi modern épületet, hogy ne forgassuk teljesen ki magából, hogy karaktere megmaradjon, és értéket adjunk hozzá. Miközben a „retro” divat, az ötvenes és a hatvanas évek alkotásai pusztulnak. A műemlékvédelem átszervezése nem kevéz a közelmúlt építészeti értékei védelmének. Ha csak annyit érünk el könyvünkkel, hogy az olvasó rácsodálkozik egy-egy érdekes épületre, ha észreveszi, hogy ennek a negyven évnél az építészete valójában mennyire változatos, már elégedettek lehetünk. A rácsodálkozástól ugyanis már csak egy apró lépésre van a felismerés, hogy ezek az épületek is hozzátartoznak a nemzeti örökségünkhöz, és egyetlen korszakot sem szabad kitorolni a történelmi emlékezetből. Legalább a legjobb, a legjellemzőbb példákat meg kellene őriznünk az utókor számára.

Ferkai András

Köszönetnyilvánítás

Szeretnénk megköszönni mindazok segítségét, akik adatokkal, dokumentumokkal, személyes emlékekkel vagy egyéb módon segítettek e könyv elkészülését: Birksteiner Judit, Boór Zoltán, Brieska Gábor, Csomay Zsófia, Csorvásiné Lakó Izabella, Deák Zoltán, Detre Villó, Dragonits Tamás, ifj. Farkasdy Zoltán, Fehérvári Zoltán, Halmágyi Ildikó, Havassy Gabriella, Havrán Judit, Hegedűs Péter, Heuduska István, Hofer Zsófia, Holló Péter, Hübner Tibor, Janáky György, Jánossy Johanna, Kádár Katalin, Kéry Zoltán, Kiscsatári Marianna, Kismarty-Lechner Mária, Kiss Boglárka, Kiss E. László, Kissné Kalló Györgyi, Lantos Edit, M. Hejhal Éva, Marosi Miklós, Mosdóssy Borbála, Nagy Árpád, Perczel Dénesné, Plachtovics Vilmos, Polónyi Károlyné, Prákfalvy Endre, Prietsch Mária, Rimanóczy Jenő, Ritóók Pál, Ruszthy Zsolt, Simonffy Katalin, Skardelli György, Smaraglay László, ifj. Szabadi Imre, Szakáts Miklós, Szántó Tibor, Szmetana Kristóf, Tima Zoltán, Tíry Péter, Ulrich Tamás, Városy Péter, Winkler Barnabás, Zalaváry Lajos, Zdravics János.

● Jegyzetek

¹ Dabai Áron, a BME Ipari Építéstervező Tanszékének vezetője szervezett pár évvel ezelőtti csoportot az IPARTERV történetének megírására. A feladat megfogása és a finanszírozás nehézsége azonban gyorsan megkevertették az alig elkészült munkát.

² Schényi Gábor (főszerkesztő), A magyar szovszedrodák története, Bp., 2001. ÉTK

³ Zoltányi Lajos: KÖZTI in Schényi Id. m. 793-212.

⁴ A Magyar Építészeti Múzeum kiáltott közleményeként 1992-ben az „Építészeti és tervezési Magyarországon 1945-1956” című kiállításához, amelyeket azután „elfelejtett” vázskáknak, Ennek köszönhetjük, hogy az ötvenes években tervezett építészeti korábbi tervanyagokkal rendelkezünk. Természetesen a múzeumba került hagyományok (Gáboros Lajos, Rimánóczy Gyula) között is található dokumentumok ebből az időszakból.

⁵ Igen hasonló adatokat tartalmaznak a KÖZTI saját kiadványai, a rövid életű KÖZTI-Híradók, majd az 1979 és 1987 között kiadott „Várhírvy”, az Ópelon. Az Ópelon első számában jelent meg Mátyóczy László igazgató „Harminc évi” című szemlélyes, de azért sok tényről és adatról tartalmazó beszámolója, amelyben a vállalat dolgozóinak számaránya fontos eseményekről számol

be szemtanúként. Mányóczy a kilencvenes években megújult kiadott a KÖZTI történetének megírására, aminek eleget is tett, de a szöveg – ekkor még pontosan nem tisztázott előző – nem jelent meg, és nem is maradt fenn.

⁶ Ez rendkívül nagy veszteség.

⁷ Gáboros Lajos, Farkasdy Zoltán, Jánosy György, Jakab Zoltán, Jánosch Rudolf, OHA, Oselt History Archivum. Az 1956-os forradalom történetének dokumentációs és kutatásintézei közléseivel.

⁸ Czogány István, A Hódolmányos Vállalat 25 éve az országépítés szolgálatában, Bp., 1974.

⁹ KÖZTI. Kiállítás szociológiai szövegrostással. 425 oldal szöveg, 220 fénykép.

¹⁰ Czogány 1974. 2.

¹¹ Csabán László, Építőmesterség a magyar múltban, Bp., 1986, ÉTK;

Kornarik Dienes, „A romaifika korának építéskorláta és munkaszervezte Magyarországon”, An. Muzeion 6. 1978. 1. 29-56; Koppány Tibor, Építés gyakorlat az újkor Magyarországon. Az építésrodák története a 16-19. században, Kandidátusi értekezés, 1994; Ferka Ándrás, Szakmunkajelentés és szakmai szervezetenk; In: Új vagy megújult: Építészettörténelmi írások, Bp., 2003. Terc. 135-143.

¹² Többek között lásd: Pereshazy Károly, Jungfer Gyula és iparműve-

szei fényképrajza, Építés - Építőszertörténet 11. évf. 3-4. szám (1979), 289-357; Zoltányi Teréz, M. Zoltány Margit, Sikota Győző, Zoltány, A gyár és a család története 1963-1998, A gyár története 1948-1973, Bp., 1975, Corvinus

Erdi Gabriella, Béth Mikos közönségi és királyi üvegfestő, Műemlékvédelem 32. évf. 4. (1988), 252-268.

¹³ 1967-ben alakult meg a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténelmi Szakosztálya, a két évvel később alakította az Üzemtörténelmi Füzetek sorozatát. Az 1980-as években megjelent az Ipar- és Üzemtörténelmi és kiállítási kiadványt kiadó Tervező Üzemtörténelmi Erőszó. Lásd: Káposzt Zoltán, „Az üzemtörténelmi kutatások múltja és lehetőségei eredményei”, Tervezőmunkák Összeállított kiadványok kiadványát (XLM) U) folyam. II. 2011. 4.

¹⁴ A KÖZTI referenciakutatással – az ország egyik legnagyobb presztízsű tervezővállalatához méltán, és szinte magától értetődően – az egyesítő, integratív és különleges épületeket mutatják, csak elvétve, periferikusan számolnak be a sorozatban, nagy számban készült munkákról.

¹⁵ A rendelkezésünkre álló adatok alapján a kezzevezetői számmal nem tudjuk garantálni a teljesítség